

UNIVERZITA KARLOVA
FILOZOFICKÁ FAKULTA
ÚSTAV ROMÁNSKÝCH STUDIÍ

Filologie – Románské jazyky

Teze disertační práce

Sumário executivo de tese/ Propositions for thesis dissertation

Joaquim J. S. Coelho Ramos

Ocorrência e interpretação dos verbos modais ‘dever’ e ‘poder’ em
contexto jurídico: contributos para uma análise juslinguística

Výskyt a interpretace modálních sloves ‘dever’ a ‘poder’ v právním
kontextu: příspěvek k analýze právníckého jazyka

Occurrence and interpretation of modal verbs 'dever' and 'poder' in
juridical context: contributions to an analysis in legal language

Vedoucí práce: PhDr. Jan Hricsina, Ph.D. (Univ. Karlova, Praha, Česká republika)

Konzultantka: Prof.ª Doutora Maria de Fátima Oliveira (Univ. do Porto, Portugal)

Praha 2017

1. Úvod

Tato práce si klade za cíl studovat chování modálních sloves „poder” a „dever” a odpovědět na otázky vyvstávající z jejich interpretace v kontextu právního jazyka, hlavně v zákonných a jurisprudenčních typologiích. Pro tyto účely byl vytvořen návrh výzkumné strategie, která má tři základní cíle: 1) systematizací historické perspektivy a současného stavu poznání dané problematiky jsme definovali metodologické zakotvení orientované na aplikované studie modality evropské portugalské; 2) na základě práce s ostatními jevy, které jsou relativně ustálené v běžném jazyce na straně jedné, a na straně druhé v jiných jazycích, hlavně v angličtině, francouzštině a španělštině – jsme hledali styčné nebo blízké koncepční body s jevy výše popsanými v právním jazyce ; 3) na základě nových otázek a specifických problémů, které vyvstaly v rámci odborně zaměřeného jazyka, jímž právníká portugalská je, bylo naším cílem pojmenovat jevy spojené se slovesy „poder” a „dever”, které by posléze mohly být zakotveny a přeneseny do teorie jazykovědy a mohly tak v tomto odvětví přispět k pochopení obecného chování těchto způsobových sloves.

2. Identifikace předmětu a metodologických možností

V této práci jsme se pokusili identifikovat hlavní problémy vztahující se ke studiu dvou sloves v oblasti práva. Zabývali jsme se především některými textovými a diskurzivními problémy, přičemž jsme jako hlavní nástroj používali jazykový korpus, vytvořený výhradně pro tento účel. Výzkum jsme navíc rozšířili tak, že jsme analyzovali problémy týkající se modality těchto dvou sloves u nerodilých mluvčích. Pro tento účel byly vytvořeny dva dotazníky: první se týkal využití slovesa „poder”, další zkoumal používání slovesa „dever”.

Právě v tomto kontextu pak vyvstává potřeba analýzy právního jazyka jakožto jednotky, která obnáší specifické výzvy, mezi nimiž je zahrnut i problém slovesné modality: tak jako zákon vyžaduje kodifikované znázornění logicko-výrokového obsahu, je výzkum této kategorie stěžejní pro konkrétní oddělení významů oprávnění, povinnosti, dovolení, případnosti, zákazu a dalších, které jsou v normě implicitní, ale ne vždy jsou dobře definované.

3. Právní jazyk a jeho typologie

Abychom lépe porozuměli složitým právním textům, v jejichž rámci hodláme analyzovat výskyt a modální chování „poder” a „dever”, bylo nutné provést výzkum zabývající se různými typologickými postoji těchto struktur. Na základě rozboru klasifikací definovaných Hiltunenem, Tiersmem a Wróblewskim jsme došli k závěru, že existuje pouze jeden právní jazyk, který se ale projevuje různě a využívá struktur, lexika a různých uspořádání v souladu s cíly, kterých chce dosáhnout.

Přesně v tomto kontextu jsme přistoupili k možnosti, která se opírá o typologický popis Wróblewského. Jako cíl studie jsme vybrali dvě typologie: jednak právních textů a textů jurisprudenčních, tedy těch, které se užívají při normativní tvorbě a těch, jež se používají při aplikaci práva u soudních rozsudků.

4. Koncepční ustanovení

Po vyjasnění těchto pojmů jsme se zabývali různými koncepcemi modality, které ve svých dílech představují lingvisté jako např. C. Bally, Culioli, Palmer, Simpson, Fairclough, B. Zavadil. V oblasti portugalského jazyka jsou to především práce H. Costy Campos a F. Oliveiry. Dále jsme z čistě metodologických důvodů zmínili některé z myšlenek jazykovědců J. van der Auwera a A. Kratzer.

5. Popis korpusu

Pro tuto studii jsme vytvořili specializovaný korpus nazvaný "Juriscorpus". Z metodologických důvodů byl korpus rozdělen do dvou subkorpusů (*sub-corpora*): "Legis" - celkem s 591.538 pozicemi – a "Argumenta", který zahrnuje celkem 69.720 pozic. První sdružuje sbírku právních textů, zatímco druhý sdružuje sbírku textů jurisprudenčních. Korpus byl vytvořen v rámci výpočetní platformy s volným přístupem "Corpógrafo", nástroje vyvinutého ve spolupráci s CLUP¹ na univerzitě v Portu. Juriscorpus obsahuje texty ve formátu PDF, Ms-Word, PostScript, RTF nebo transformované HTML a byl vytvořen, aniž by došlo k jakékoliv změně syntaktické struktury. Rovněž nebyly učiněny žádné pravopisné změny, ani stylistické úpravy vybraných a nahraných textů.

¹ Centro de Linguística da Universidade do Porto (Lingvistické centrum Portské univerzity).

6. Obecná analýza

Při analýze výskytů v korpusu jsme vzali v úvahu vnímání dříve zmíněných nerodilých mluvčích a obvyklé chování studovaných modálních sloves v běžném jazyce. Na tomto základě jsme zpracovali přesné počty dle flexe osoby, času (nebo času-způsobu) a polarity. Výsledky jsou uvedeny ve formě grafů.

Rovněž jsme přistoupili ke krátké kontrastivní analýze mezi ověřenými výskyty v “Juriscorpu” a podobnými strukturami přítomnými v jazykovém korpusu věnovanému nejběžnějšímu jazyku: CETEMPúblico.

7. Výsledky

Touto prací bylo možné dosáhnout výsledků, které jsme se z důvodu metodologické srozumitelnosti rozhodli rozdělit do dílčích výsledků (ty, které jsou odvozeny přímo z analýzy slovesné flexe) a celkových výsledků (měkké průřezové výsledky výzkumu).

7.1. Popis dílčích výsledků

7.1.1. Výsledky slovesa „poder” – Indikativ prézenta:

1) Bylo konstatováno, že sloveso „poder” ve třetí osobě jednotného čísla vykazuje poměrně často dvě deontické modální hodnoty: oprávnění v normálních textových situacích a povinnost, za výše popsaných podmínek, které vyplývají ze samotné povahy a metodologie, jež jsou základem právního systému a tím pádem i právního diskurzu, který je s nimi spjat. Ukázalo se také, že hodnota povinnosti není tak vzácná, jak by se dalo očekávat od možností výrazu „poder”, oproti, například, „dever” nebo „ter de”. Takové situace se v běžném jazyce vyskytují pouze ve velmi ojedinělých případech, obvykle v mluveném projevu, v tázací formě (řečnická otázka s hodnotou příkazu) a jsou doprovázeny velmi specifickou prozódii. Tuto skutečnost můžeme pozorovat v případech jako:

- a) – Pode sair, se faz favor?
- b) – Pode sentar-se no seu lugar?

- 2) Vedlejší věty v gerundiu – časové podmínkové nebo obě v pořadí – ve struktuře jako [V_{prez.ind} "poder" + (označené věty)], v právních textech nebo textech normativní povahy přenáší interpretaci modalit přímo do deontické oblasti, k hodnotě oprávnění.

7.1.2. Výsledky slovesa „poder” – Indikativ imperfekta:

- 1) Tendence imperfekta vytvářet alternativní situace (Oliveira, 2003: 246), jej činí v zásadě méně vhodným k legislativní tvorbě směrem k právní nejistotě, kterou v sobě její výklad obnáší. Kromě toho dochází k výskytu šesti případů použití tohoto času v pozitivní polaritě. Je zajímavé, že ve všech identifikovaných frázích je časová stopa po budoucnosti a imperfektum se zde vždy objevuje s odkazem na pozdější výskyt, čímž zastává pozici kondicionálu. Tento jev může poukazovat na fakt, že rovněž v právním jazyce, i když je poznamenán větší mírou konzervativismu, indikativ imperfekta postupně nahrazuje kondicionál (Oliveira, 2003: 257), alespoň co se týká slovesa „poder”.

7.1.3. Sloveso „poder” – Kondicionál:

- 1) Navzdory tendenci nahrazovat kondicionál indikativem imperfekta, tedy jevu, jenž je v portugalském jazyce stále více zřetelný, se prokázalo, že v právním jazyce je kondicionál i nadále široce používán. Základem tohoto jevu může být skutečnost, že právní jazyk má sklony k archaizaci.
- 2) Negativní polarita se zvýšeným použitím negace „não”, předcházející modálnímu „poder” v kondicionálu, nás vede k převažující interpretaci externí modalit účastníka, čímž se interpretace epistemická a deontická s hodnotou oprávnění stává druhořadou.

7.1.4. Výsledky slovesa „poder” – Gerundium:

- 1) Při použití tohoto slovesa v gerundiu a v pozitivní polaritě je patrné používání deontické hodnoty oprávnění, patrné zejména v právních textech. Toto zjištění je zajímavé, neboť se přímo střetává s vnímáním uživatelů jazyka, kteří v dotazníku odpovídali ohledně slovesa „dever”.

- 2) Pokud je používáno ve větách s negativní polaritou, toto sloveso v gerundiu je kompatibilnější s deontickými interpretacemi, hlavně v právních textech, a vyznačuje se stejným modálním chováním, které jsme již identifikovali při použití v pozitivní polaritě. Nicméně externí interpretace účastníka s hodnotou povolení může rovněž nastat, hlavně v právních textech a v podmínkových větách (nebo podmínkovo-časových²).

7.1.5. Výsledky slovesa „poder”– Indikativ futura:

- 1) Třetí osoba singuláru tohoto času uskutečňuje především epistemickou modalitu, v některých případech vnitřní modalitu účastníka. V textech s právní tematikou, jejichž cílem je udávat normy chování a stanovovat pravidla, deontická modalita ve větách s pozitivní polaritou téměř neexistuje a případy, které se mohou vyskytnout, jsou výjimečné.
- 2) To stejné se děje při tvorbě textů argumentativních typologií (rozsudky a rozhodnutí), u kterých bychom mohli čekat větší míru svobodného výběru slov pro tvoření modalit. Nicméně i zde nás překvapil nedostatek deontických modalit a nízké vyjádření externí modalit účastníka.

7.1.6. Sloveso „dever”– Indikativ prézenta:

- 1) V některých případech jsme mohli pozorovat, že použití příslovečných určení (hlavně času) přispívá k posílení modální deontické interpretace indikativu prézenta slovesa „dever”.
- 2) Konstatovali jsme, že v různých situacích se struktura „deve p” objevuje jako jemnější verze hodnoty povinnosti „tem de p” a, v jiných situacích hodnoty „não pode não p”.

² Zejména pokud by použití gerundia mohlo být nahrazeno „quando”, následováno negací. Např.: „Não podendo ir de carro, vou a pé.” [Když nemůžu jet autem, půjdu pěšky]/ „Quando não puder ir de carro, vou a pé”. [Když nebudu moci jet autem, půjdu pěšky.] (Cf. Brito, 2004: 723 – pozn. ⁽³³⁾).

- 3) V návaznosti na předchozí bod považujeme za možné tvrzení, že redukce závazku mluvčího před bezchybným provedením výroku (vycházející z použití „dever” místo ostatních struktur a sloves modálně silnějších) je základem dominantní interpretace externí modalitě účastníka. Navíc se zdá, že toto diskurzivní zjemnění stojí rovněž za opakovaným používáním vedlejších vět příčinných nebo podmínkových.

7.1.7. Výsledky slovesa „dever” – Imperfektum

- 1) Kontrafaktualita přítomná v těchto strukturách posiluje vnímání deontické modalitě, přičemž se neobjevily případy, které by jasným způsobem odkazovaly na epistemické interpretace, spojené výhradně s problematickými podmínkovými větami.
- 2) V právním jazyce nedochází k výraznému oslabení relativně vysoké hodnoty slovesa „dever”, na rozdíl od běžného jazyka, ve kterém imperfektum posouvá sloveso „blíže k návrhu, v některých případech, nebo k nižší míře jistoty v jiných” (Oliveira: 1988: 224); avšak ani první, ani druhá vlastnost není přijatelná, známe-li zdroj sdělení – tedy právní text – a funkce, které jsou mu přisouzeny.

7.1.8. Výsledky slovesa „dever” – Gerundium

- 1) Při analýze slovesa „dever” v gerundiu je velice obtížné pokusit se oddělit specifickou a konečnou modální interpretaci. I když došlo k pokusu o jeho použití v různých alternativních kontextech, sloveso si vždy udrželo vysoký stupeň dvojznačnosti.

7.1.9. Výsledky slovesa „dever” – Indikativ futura

- 1) Při obecné analýze použití slovesa „dever” ve futuru jsme pozorovali určitou redukci závazku autora sdělení při realizaci výroku. Tyto výskyty nás nejčastěji vedou k interpretaci pravděpodobnosti či nutnosti.
- 2) Při typologiích argumentativnější povahy se interpretace přemění z deontické povinnosti na jev, který můžeme nazvat autoritativní nutností, bližší externí modalitě účastníka.

7.2. Obecné celkové závěry

1. Ve studovaných textech existuje zřejmá převaha ne-epistemických hodnot, zejména deontické hodnoty. Tento častější výskyt, dokonce i ve strukturách, ve kterých bychom mohli tušit přítomnost „slabé modality“, je kompatibilní s představou, že tento druh interpretací „se přímo týká procesů v souladu s normami chování, a při běžném použití sloves v tomto významu je zřejmý předpoklad určitých norem, hlavně v případech regulace lidského chování ve společnosti (případ právního, náboženského diskurzu, etc.) (...)”. (Oliveira, 1988: 149).
2. Specifičnost právního diskurzu, stejně jako filozofické a axiologické skutečnosti právního základu, navozuje atypické interpretace vzhledem k modální hodnotě přítomné u analyzovaných sloves. Z toho vyplývá, že kromě jazykového a situačního kontextu analyzovaných subjektů, jež jsou zásadní pro interpretaci přítomných modalit v každém sdělení, je neméně stěžejní rozpoznat kontext, který bychom mohli nazvat nomologickým, tzn. určitý prvek prostředí, který můžeme nalézt před tvorbou právního textu a který obsahuje právní principy, jež, v globálu a *a priori*, poznamenávají interpretaci sdělení výhradně normativním charakterem.

Specifičnost těchto textových typologií nás nutí domnívat se, že existuje kontext, který není čistě jazykový ani čistě situační. Spojení primárního autora sdělení (např. zákonodárce) a racionálního určitelného jedince (v momentu sdělení ale ne určeného), identifikovaného jako někoho, kdo by měl následovat soudní příkaz pod hrozbou sankce, ospravedlňuje existenci tohoto nomologického kontextu, který spolu s hlavními cíly práva – a právního textu jakožto jeho zásadního nástroje k vyjádření a konkretizaci – podporuje okamžitou (a převládající) interpretaci deontické modality u takových výroků.
3. Zdá se, že velmi nízký výskyt struktur „poder não” a „dever não” v právní portugalské poukazuje na shodné chování, ke kterému dochází i v běžném jazyce, tzn. takové, ve kterém je přítomna pravděpodobnost (slabě), možnost a nejistota při dosažení daného výsledku obsaženého ve větě. Zdá se, že toto použití předjímá dominantní epistemickou modalitu. S ohledem na to, co bylo řečeno o významu principu právní jistoty a zásady důvěry, není neobvyklé, že je výskyt pouze nepatrný.

4. Tvorba právní tematiky je silně poznamenána užíváním indikativu prézenta a jednoduchého futura – i když futurum vytváří některé další problémy – což je kompatibilní s vlastnostmi spojenými s deontickou modalitou, která je více orientovaná na budoucnost. Samotná pravidla, jimiž se řídí legistika a na základě kterých dochází k normativní produkci v Portugalsku, zdůrazňují důležitost těchto slovesných časů a potvrzují, že indikativ prézenta je nejpoužívanějším časem.
5. Indikativ prézenta slovesa „poder” v kontextu právních textů a hlavně ve třetí osobě jednotného čísla umožňuje realizaci dvou deontických hodnot: oprávnění a povinnosti. První hodnota je relativně obvyklá, zato druhá je v běžném jazyce extrémně vzácná a se slovesem „poder” bývá používána pouze ve velmi ojedinělých situacích - například v tázacích strukturách nebo v ústních projevech, s velmi specifickou prozodíí. V naší oblasti výzkumu nicméně k použití slovesa „poder” pro naznačení silné deontické modality, s hodnotou povinnosti, dochází poměrně často, obzvlášť pokud se setkáme s termínem, který obecná teorie práva označuje jako „pravomoc a povinnost”. Na základě pozorovaných skutečností můžeme konstatovat, že používání slabého modálního slovesa pro realizaci silné modality je jev relativně běžný a pro právní jazyk specifický.

Rovněž se prokázalo, že přítomnost kondicionálních struktur v těchto frázích je stěžejním faktorem pro identifikaci modality používané v každé z nich.

6. V této práci jsme zjistili, že indikativ imperfekta je čas používaný hlavně v právních textech. Co se týče slovesa „dever”, zjistili jsme, že pokud má sémantickou hodnotu minulosti nebo přítomnosti, upřednostňuje kontrafaktuální interpretaci, což v závislosti na pozici slovesa ve větě posiluje obecně vnímání deontické modality. Povšimněme si, že v běžném jazyce má indikativ imperfekta inherentní sílu diskurzivního zjemnění, což se v právním jazyce neděje se slovesem „dever”, kde nomologický kontext a zdroj sdělení předpokládají asertivnější chování.
7. Tato studie nám rovněž umožnila zjistit, že pokud má v běžném jazyce kondicionál opravdu tendenci být nahrazen indikativem imperfekta, je rovněž pravdivé tvrzení, že v právním jazyce je stále široce používán, a to zejména ve vztahu k epistemické modalitě s hodnotou možnosti, u slovesa „poder”. Zdá se, že provedené studie také

dokazují, že k použití kondicionálu dochází v ne příliš pravděpodobných situacích, například v některých normativních strukturách, které tvoří pravidla „dělat“/„nedělat“. V těchto vzácných případech se sloveso „poder“ objevuje v kondicionálu a je schopno na sebe vzít deontickou modalitu se sémantickou hodnotou povolení.

8. Na jedné straně použití jednoduchého futura vyvolává otázky, které se vztahují k nejednoznačné povaze jeho klasifikace, přičemž někteří tvrdí, že se ve skutečnosti jedná o způsob znázornění vazeb *irrealis*, které by ho v očích teleologie normativní kodifikace a cílech zákona učinily nevhodným při tvorbě zákonů. Tento problém by byl obzvláště závažný v případě slovesa „dever“. Pravdou zůstává, že studie poukazuje na situaci, kdy indikativ futura nastává, i když ne v přílišné míře, v epistemické modalitě. Deontická modalita ve vztahu k modálnímu „poder“ prakticky neexistuje.

Co se týče slovesa „dever“, na druhou stranu se zdá být prokázáno, že použití indikativu futura zákonodárci umožňuje udržet injunktivní projev a zároveň mu zaručí relativně vzdálenou pozici vzhledem ke konkretizaci výsledku předpokládaného v projevu. Tento jev nastává v momentě, kdy je třeba uplatnit hodnoty modalizace nebo zdvořilosti, vyvstávající z konfliktu pravomocí mezi tím, kdo prohlašuje sdělení (zákonodárce) a dalšího činitele (např. soudce). Je patrné, že před čistě normativním záměrem povinnosti, s očekávanou realizací obsahu, je přirozeným zdrojem pro tvorbu normativního sdělení indikativu přezenta způsobového slovesa, ale pokud je záměrem ponechat prostor pro vyjádření nejistoty či pokud je nutné zavádět faktory modalizace v projevu, zachovávaje nasměrování k povinnosti, volba padá na jednoduché futurum indikativu slovesa „dever“.

V této práci jsme se snažili najít odpověď na zpočátku vznesené otázky, přičemž se naše činnost rozvíjela ve třech specifických liniích: 1. prostřednictvím systematizace historické perspektivy a současného stavu disciplíny jsme definovali metodologický přístup orientovaný na aplikovaný výzkum; 2. prací s některými skutečnostmi v běžném jazyce do určité míry známými jsme se snažili nalézt styčné body a ekvivalentní vztahy (či pojmovou blízkost) ve vztahu k podobným jevům identifikovaným v právním jazyce; 3. na základě nových otázek a specifických problémů vycházejících z této oblasti odborného jazyka, jsme

se snažili identifikovat jevy spojené se slovesy „poder“ a „dever“ které by mohly být jistým způsobem zachyceny a přeneseny do lingvistické teorie a které by v tomto oboru mohly přispět k porozumění obecného chování těchto modálních sloves.

Vědomě jsme vynechali analýzu ostatních textových typologií a dalších slovesných časů, které jsou v právním jazyce méně běžné. Tyto struktury by mohly a měly být rozpracovány v odlišném kontextu, za použití rozdílných analytických metod než těch, kterých jsme využili my. Je možné, že budou v budoucnu některé práce schopny prozkoumat tuto oblast, čímž se podaří prohloubit hlavně funkční metodologie s větším důrazem na syntaktickou rovinu a doplní tak sémantické obsahy, kterým dáváme prostor v této práci.

Bibliografie

- Adam, J. M. (1992). *Les textes: types et prototypes*. Paris: Ed. Nathan.
- Bally, C. (1965 [1932]). *Linguistique générale et linguistique française*. Berna: Éditions Francke.
- Banerji, S. (2001). Review of Palmer, Mood and Modality, 2nd ed. <https://linguistlist.org/issues/12/12-2018.html#1> (24/11/2015).
- Bar-Hillel, J. (1970). *Aspects of Language. Essays and Lectures on Philosophy of Language, Linguistic Philosophy, and Methodology of Linguistics*. Jerusalem: The Magnes Press.
- Bhatia, V. K. (1983). Simplification v. easification – the case of legal texts. *Applied Linguistics*, 4(1), 42–54.
- Bybee, J. L.; Fleischman, S. Bybee, J. L.; Pagliuca, W.; Perkins, R. D. (1994). *The evolution of grammar: Tense, aspect and modalities in the languages of the world*. Chicago: University of Chicago Press.
- Campos, H. C. ; Xavier, M. F. (1991). *Sintaxe e Semântica do Português*. Lisboa: Universidade Aberta.
- Campos, H. C. (1997). *Tempo, Aspecto e Modalidade. Estudos de linguística portuguesa*. Porto: Porto Editora.
- Campos, H. C. (1997). Sobre a modalidade. In A. M. Brito, F. Oliveira, I. P. Lima & R. M. Martelo (Eds.), *Sentido que a Vida Faz, Estudos para Óscar Lopes* (pp. 539-545). Porto: Campo das Letras.

- Campos, H. C. (1998), *'Dever' e 'poder': um subsistema modal do português*. Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian/JNICT.
- Campos, H. C. (2001). Gramática e construção da significação. In F. I. Fonseca, I. . Duarte & O. Figueiredo (Org.), *Actas do Colóquio A Linguística na Formação do Professor de Português* (pp. 163-174). Centro de Linguística da Universidade do Porto. Porto.
- Campos, H. C. (2004). A modalidade apreciativa: uma questão teórica. In F. Oliveira & I. M. Duarte (Orgs.), *Da língua e do discurso* (pp. 265 – 281). Campo das Letras, Porto.
- Canotilho, J. G. (2003). *Direito Constitucional e Teoria da Constituição*. 7.ª edição. Coimbra: Almedina.
- Carrascossi, C. (2003). A interpretação de enunciados modalizados por verbos modais. In *Anais do 5º Encontro do Celsul* (pp. 322 – 327). Curitiba-PR.
- Neves, A. C. (1967). *Questão-de-facto questão-de-direito ou o problema metodológico da juridicidade: ensaio de uma reposição crítica*. Coimbra Editora. Coimbra.
- Neves, A. C. (1995). Fontes do direito. *Digesta*, vol. II, Coimbra Editora. Coimbra.
- Castilho, A.; Castilho, C. (2002). Advérbios Modalizadores. In R. Ilari (Org.), *Gramática do português falado: Níveis de análise linguística* (pp. 213 – 260). Campinas: Editora da Unicamp.
- Coates, J. (1995). The expression of root and epistemic possibility in English. In J. Bybee & S. Fleischman (Eds.), *Modality in grammar discourse* (pp. 55 – 66). Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins.
- Colaço, L.; Araújo, M. (2008). *Regras de legística a observar na elaboração de actos normativos da Assembleia da República*. Divisão de Edições da Assembleia da República. Lisboa.
- Costa, S. (2009). Entre o deôntico e o epistêmico: o caráter camaleônico do verbo modal 'poder'. *Letra Magna - Revista Eletrônica de Divulgação Científica em Língua Portuguesa, Lingüística e Literatura*, Ano 05, 11, 2.º sem., <http://www.letramagna.com/deonticoepistemico.pdf> (29/03/2014).
- Chomsky, N. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Czopek, N. (2008). 'Dever' e 'poder' como exemplos de verbos modais nas língua portuguesa e espanhola. *Studia Iberystyczne*, 7, 247 – 260.

- Culioli, A. (1968). La formalisation en linguistique. *Cahiers pour l'Analyse*, 9, 106-117.
- Damião, R.; Henriques, A. (2007). *Curso de Português Jurídico*. São Paulo: Editora Atlas.
- Dias, J. F. (1993). *Direito Penal Português*. Vol. II, Coimbra: Editorial Notícias.
- Ducrot, O. (1993). A quoi sert le concept de modalité?. In N. Dittmar & A. Reich (Eds.), *Modality in language acquisition = Modalité et acquisition des langues* (pp. 111-129). Berlin/New York: De Gruyter.
- Fairclough, N. (1992). *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, N. (1994). *Language and Power*. London: Longman Group UK Limited.
- Fairclough, N. (2003). *Textual Analysis for Social Research*. London: Routledge.
- Fernandes, M. B. (2011). Breve abordagem da categoria discursiva modalidade. *Revista da Academia Brasileira de Filologia*, IX/9, 157-169.
- Fleischman, S. (1982). *The Future in Thought and Language. Diachronic Evidence from Romance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gémar, J. (1981). Réflexions sur le langage du droit: problèmes de langue et de style. *Meta: journal des traducteurs/ Meta: translator's Journal*, Vol. 26, 4, 338 – 349.
- Givón, T. (1995). *Functionalism and Grammar*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Grande Alija, F., (1996). *Las modalidades de la enunciación*. Tese de doutoramento não publicada. Universidad de León, Facultad de Filosofía y Letras, Departamento de Folología Hispánica.
- Hiltunen, R. (1990). *Chapters on Legal English: Aspects Past and Present of the Language of the Law*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Hintikka, J. (1970). The Semantics of Modal Notions and the Indeterminacy of Ontology. *Synthese* n.º 21, Springer. Netherlands.
- Jaakko Hintikka - 1970 - *Synthese* 21 (3-4):408 - 424.
- Hintikka, J. (1973). *Time and Necessity: Studies in Aristotle's Theory of Modality*. Oxford: Clarendon Press.
- Hiz, H. (1961). Modalities and Extended Systems. *Journal of Philosophy*, 58, 723-730.
- Hricsina, J. (2016). Análise diacrónica do pretérito mais-que-perfeito português. *Romanistica Pragensia*, 3/2016, 45-59.
- Jiménez, A. N. (1981). ¿Verbos modales en español?. *Ibero-americana Pragensia*, Año XV, (pp. 55-65), Praga.

- Kratzer, A. (1991). Modality. In A. von Stechow & D. Wunderlich (Orgs.), *Semantics* (pp. 639 – 650). Berlin: Walter de Gruyter.
- Lobato, L. (1975). Os Verbos Auxiliares em Português Contemporâneo. Critérios de Auxiliaridade. In L. M. Pinheiro Lobato et al. (Org.) *Análises Linguísticas* (pp. 27-91). Petrópolis: Editora Vozes.
- Lopes, A. C. M. (2006). Antes e Sempre. In F. Oliveira & J. Barbosa (Orgs.), *XXI Encontro Nacional da Associação Portuguesa de Linguística – Textos Seleccionados* (pp. 13-22). Lisboa: APL.
- Lucas, S. J. (2015). Wittgenstein, Frege & The Context Principle. *Philosophy Now*, https://philosophynow.org/issues/106/Wittgenstein_Frege_and_The_Context_Principle (07/05/2016).
- Lyons, J. (1977). *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maia, B.; Sarmiento, L. (2003). Constructing comparable and parallel corpora for terminology extraction - work in progress, Poster presentation at Corpus linguistics 2003, Lancaster U.K.
- Maingueneau, D. (1980). *Introducción a los métodos de análisis del discurso: las modalidades*. http://linguisticapsicologia.weebly.com/uploads/6/8/5/9/6859893/maingueneau_modalidades.pdf (17/07/2015).
- Maltez, J. A. (1996). *Princípios de Ciência Política*. Vol. II: *O Problema do Direito. Elementos de Filosofia do Direito e de História do Pensamento Jurídico*. Lisboa: UTL, ISCSP, Centro de Estudos do Pensamento Político.
- Marmor, A. (2008). The pragmatics of legal language. *Ratio Juris*, 21, 423-452.
- Marques, R. (2001). O modo em condicionais contrafactuais e hipotéticas. In C. N. Correia & A. Gonçalves (org.), *Textos Seleccionados do XVI Encontro da Associação Portuguesa de Linguística* (pp. 325-335). Lisboa: APL.
- Marques, R. (2014). Modalidade e condicionais em português. *ReVEL*, 8, <http://www.revel.inf.br/files/a64297d4decacdd1158ff9f02475e543.pdf> (22/10/2016).
- Martinet, A. (1960). *Éléments de linguistique générale*. Paris: Armand Colin.
- Adriaenssens, J. M. N. (2004). Verbos modales y modalidad: criterios funcionales en el proceso comunicativo, *Estudios de lingüística*, Nº Extra 1, Anexo 2, (pp. 443-450).
- Monteiro, P. (1978). *Introdução ao Estudo do Direito*. Vol. II: *O sentido do Direito*. Coimbra: Universidade de Coimbra.
- Nascimento, E. D. (2007). *Linguagem forense*. São Paulo: Saraiva.

- Neary, C. (2014). Stylistics, Point of View and Modality. In M. Burke (Ed.), *The Routledge Handbook of Stylistics* (pp. 175 – 190). New York: Routledge.
- Neves, J. (2006). *Estudo semântico-enunciativo da modalidade em artigos de opinião*. Tese de doutoramento, Pontifícia Universidade Católica do Rio de Janeiro. http://www.maxwell.vrac.puc-rio.br/Busca_etds.php?strSecao=resultado&nrSeq=9025@1.
- Neves, J. B. (2009). Estudos da modalidade: as tipologias de Campos. In M. T. Brocardo (Org.), *Cadernos WGT – Ler Campos* (31-36). Lisboa: Centro de Linguística da Universidade Nova de Lisboa.
- Olano, C. O. (1988). La modalidad (con especial referencia a la lengua española). *Revista de Filología Española*, 68, (pp. 97 – 117).
- Oliveira, F. (1988). *Para uma semântica de dever e poder*. Tese de doutoramento não publicada, Universidade do Porto, Faculdade de Letras.
- Oliveira, F. (1993). Questões sobre Modalidade em Português. *Cadernos de Semântica*, 15, (pp. 1-29).
- Oliveira, F. (2000). Some Issues about the Portuguese modals *dever* and *poder*. *Belgian Journal of Linguistics*, 14, (pp. 167-184).
- Oliveira, F. (2003). Modalidade e modo. In M. H. Mira Mateus et al., *Gramática da Língua Portuguesa*. 5ª edição revista e aumentada (pp. 245-247). Lisboa: Caminho.
- Oliveira, F. (2013). O tempo verbal. In E. Paiva Raposo et al. (Orgs.), *Gramática do Português* (pp. 509-556). Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian.
- Palmer, F. (1986). *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press/ Textbooks in Linguistics.
- Pereira, G. L. M. (2011). *Um estudo sintático, semântico e pragmático dos verbos 'poder' e 'dever'*. Dissertação de Mestrado não publicada. Belo Horizonte.
- Bronze, F. J. (2012). *Analogias*. Coimbra: Coimbra Editora.
- Pontes, E. (1973). *Verbos auxiliares em português*. Petrópolis: Editora Vozes.
- Prata, A. (2008). *Dicionário jurídico*. Vol. I. 5ª edição. Coimbra: Almedina.
- Ramos, J. C. (2012). *Introdução ao português jurídico*. Praga: Karolinum.
- Renzi-Li (2004). *Modality in English and Chinese: a Typological Perspective*. Boca Raton. Florida
- Ribeiro da Silva, M. S. (2002). A escrita no texto jurídico: um estudo sobre a modalização e a heterogeneidade. *Revista UNORP*, Vol. 1 (1), 11-19.

- Rocha, P. G. (2010). A modalidade no gerundismo. *Revista Letra Magna - Revista de Divulgação Científica em Língua Portuguesa, Linguística e Literatura*, Ano 06, 13, 2.º sem., http://www.letramagna.com/Artigo08_13.pdf (7/10/2016).
- Rodrigues, M. C. C. (2005). *Contributos para a análise da linguagem jurídica e da interação verbal na sala de audiências*. Tese de doutoramento. Coimbra, Faculdade de Letras, https://www.uc.pt/uid/celga/membros_colaboradores/membros/Contributos_para_a_analise (17/01/2017).
- Rodríguez, C. (1991). Algunas reflexiones sobre el concepto de modalidad. *Revista española de lingüística aplicada*, Vol. 7, 93-108.
- Ruwet, N. (1966). Le constituant 'Auxiliaire' en français moderne. *Langages*, 4, 105-121.
- Sarmiento, L.; Maia, B.; Santos, D. (2004). The Corpógrafo - a Web-based environment for corpora research. In M. T. Lino et al. (Eds.), *Proceedings of the 4th International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC'2004)* (pp. 449-452). <http://comum.rcaap.pt/bitstream/10400.26/463/1/SarmientoMaiaSantosLREC2004.pdf> (17/01/2017).
- Silva - Corvalán, C. (1995). Contextual Conditions for the Interpretation of poder and deber in Spanish. In J. Bybee & S. Fleischman (Eds.), *Modality in Grammar and Discourse* (pp. 67 – 105). Amsterdam: John Benjamins.
- Simpson, P. (1993). *Language Ideology and Point of View*. London: Routledge.
- Sinclair, J. (2005). Corpus and Text - Basic Principles. In M. Wynne (ed.), *Developing Linguistic Corpora: a Guide to Good Practice* (pp. 1-16). Oxford: Oxbow Books. <http://www.ahds.ac.uk/creating/guides/linguistic-corpora/chapter1.htm> (14/03/2015).
- Taylor, C. (1998). *Language to language: A Practical and Theoretical Guide for Italian and English Translators*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Tiersma, P. M. (1999). *Legal Language*. Chicago: University of Chicago Press.
- Vernengo, R. (1996). El discurso del derecho y el lenguaje normativo. *Revista Isonomia*, 4, <https://dub109.mail.live.com/mail/BrowserSupport.aspx?targetUrl=https%3a%2f%2fdub109.mail.live.com%2fdefault.aspx%3fid%3d64855&n=141459150> (27/02/2014).
- Vilela, M. (1999). *Gramática da Língua Portuguesa: Gramática da Palavra: Gramática da Frase: Gramática do Texto/ Discurso*, Coimbra: Almedina.

- Wróblewski, J. (1988). Les langages juridiques: une typologie. *Droit et société*, 8-1988, 15-30.
- Xavier, R. (2006). *Português no Direito*. Rio de Janeiro: Editora Forense.
- Zavadil, B. (1968). Medios expresivos de la categoría de modalidad en español. *Ibero-Americana Pragensia*, II, 57-86.
- Zavadil, B. (1979). La delimitación de la categoría de modalidad. *Ibero-Americana Pragensia*, XII, (pp. 51 – 88).
- Zavadil, B. (1980). *Kategorie modality ve španělštině*. Praha: Univerzita Karlova.
- Zavadil, B.; Čermák, P. (2010). *Sintaxis del español actual*. Praga: Karolinum.